

ПОЛЬСЬКА СУСПІЛЬНА ДУМКА І РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1914–1916 рр.

О. БІЛОБРОВЕЦЬ

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Анотація

У перші роки світової війни початку ХХ століття в підросійській Україні на сторінках польської преси відомі польські громадські діячі і публіцисти висловлювалися щодо важливості розвитку польського шкільництва. Напередодні війни урядом Росії було дозволено організовувати приватні школи з рідною мовою навчання. Польська громада скористалася цим правом і розпочала процес їх створення. З появою в українських містах і селах великої кількості біженців з Царства Польського і Галичини виникло питання організації навчання польських дітей і молоді. До цієї справи долучилися громадські благодійні організації.

Ключові слова: польська суспільна думка, польське шкільництво, організації допомоги жертвам війни.

Аннотация

В первые годы мировой войны начала ХХ в. в подросийской Украине на страницах польской прессы известные польские общественные деятели и публицисты высказывались о необходимости развития польского образования. Накануне войны в России правительством было разрешено организовывать частные школы с родным языком обучения. Польское общество воспользовалось этим правом и начало процесс их создания. С появлением в украинских городах и селах большого количества беженцев из Царства Польского и Галиции возник вопрос организации обучения польских детей и молодежи. К этому подключились общественные благотворительные общества.

Ключевые слова: польская общественная мысль, польское образование, организации помощи жертвам войны.

Summary

Famous Polish public activists and publicists in the Polish press in Ukraine expressed about the importance of Polish education. On the eve of the First World War the government allowed to organize private schools of their native language. Polish community took advantage of this right and began the process of their creation. With the large number of refugees in Ukrainian towns and villages of the Kingdom of Poland and Galicia had a question of teaching Polish children and youth. Public charities contributed to this.

Key words: Polish public opinion, Polish education, organizations providing assistance to victims of war.

Польський народ у кризові періоди своєї історії зберігав і різними засобами проявляв свою національну свідомість, патріотизм і прагнення до свободи. Значна увага завжди приділялася розвитку культури та освіти, що було важливим чинником у збереженні власної ідентичності і боротьбі за відродження польської державності. Питання розвитку польського шкільництва на українських землях під владою Російської імперії вивчалось польськими й українськими істориками. Духовне життя польської громади та діяльність польських освітньо-культурних товариств у Києві у ХІХ – першій половині ХХ ст. досліджувалось у працях М. Коженювського, І. Лісевича, О. Калакури¹. Однак питання розвитку польської освіти у роки Першої світової війни показано фрагментарно, у контексті ширших досліджень. Цей період є важливим з огляду на соціально-економічні зміни, суспільні потрясіння, великий наплив в українські землі біженців з території Царства Польського і Галичини, що вимагали організації їхнього

життя і, зокрема, навчання дітей і молоді. Це дослідження ставить своїм завданням з'ясувати суспільну думку польської громади та її конкретну діяльність у розвитку польської освіти в період від початку Першої світової війни до кінця 1916 р. як цілісний період перед початком буржуазної революції в Росії.

На середину XIX ст., за даними Російського Імператорського Географічного товариства, на території України проживало 470 тис. осіб польської національності. Найбільша кількість поляків була зосереджена на Правобережній Україні, 3–4% від усього польського населення мешкало на Лівобережній Україні та Півдні. За Першим загальним переписом населення в Російській імперії, у 1897 р. кількість поляків в Україні становила 388,6 тис., або 1,7% усього населення України. Однак багато дослідників вважають ці цифри заниженими, посилаючись на переписи 1909 р. та 1926 р., які фіксують вищі показники – 476,4 тис. Найзначнішими центрами проживання поляків напередодні Першої світової війни були Київ (близько 10% населення міста), Житомир, Одеса, Харків².

Правобережна Україна, в якій була сконцентрована найбільша кількість поляків, у часи існування Речі Посполитої була її східною територією, т.зв. кресами. На ній протягом століть народилось і виховалось багато відомих польських політичних і громадських діячів, письменників, композиторів, науковців. Про цей край написано багато книг і статей. У 1917 р. відомий історик, прихильник народової демократії, член Ліги Народнової М. Налеч-Добровольський писав: «Польський елемент з найдавніших часів проживав на східних рубежах, стояв на охороні правопорядку і цивілізації, був захисником пригноблених, символом злагоди і справедливості. Польща, з однієї сторони, первістки культури розносила аж до далекої Москви і північного Сходу, а з другого боку, вбираючи кращі зерна мистецтва перського «Орієнту» – творила гарний міст між Європою і Азією»³.

Боротьба за самостійне національне життя і відновлення державності зусиллями двох повстань у XIX ст. – 1830–1831 рр. і 1863 р. – зумовила відповідну реакцію російської влади і запровадження політики обмеження прав і свобод поляків. Було проведено низку заходів антипольського, русифікаторського спрямування з метою знищення політичних, економічних і культурних впливів поляків у краї. Зокрема, Міністерством народної освіти був виданий циркуляр про заборону вихідцям із Царства Польського обіймати посади керівників навчальних закладів, інспекторів гімназій і вчителів історії, російської мови і літератури⁴.

Важливим заходом було витіснення польської мови із суспільного вжитку. Циркуляром генерал-губернатора заборонялося використання польської мови в усіх закладах, розмовах з селянами, продаж польських букварів і календарів⁵. Одночасно не дозволялося друкування і продаж книг польською мовою в Київській, Подільській і Волинській губерніях⁶, вживання польської мови при веденні рахунків і книг в аптеках. На лікарів і провізорів, які це порушували, накладався штраф⁷. Полякам навіть не дозволялося зберігати тексти польських пісень, фотографій осіб, одягнутих у польський національний одяг⁸.

Такі умови стримували розвиток польської освіти в Російській імперії. На початку XX ст., після буржуазної революції 1905–1907 рр., поляки в Україні розпочали діяльність за відновлення своєї національної школи. У 1907 р. депутати Польського кола у Державній думі Росії внесли законопроект щодо розвитку польської освіти. В цьому проекті в усіх державних і публічних вищих, середніх і початкових школах передбачалося запровадити викладання польською мовою. Однак проект не був розглянутий через розпуск царем 3 червня 1907 р. II Державної думи. Боротьба за національну школу тривала, але тільки 1 липня 1914 р. Державна дума і Державна рада прийняли закон, схвалений імператором Миколою II, про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти, які користуються правами урядових навчальних закладів. Відповідно до цього закону, право вибору мови у цих закладах надавалося організаторам цих шкіл, окрім російської мови і словесності, історії та географії Росії,

що і надалі залишались обов'язковими. Відкривати школи могли всі, хто цього бажав. Атестат прирівнювався до державних шкіл і давав можливість вступати до вищих навчальних закладів⁹.

Це був початок активного розвитку польського шкільництва, однак у важких воєнних умовах. Польське суспільство в Україні, розуміючи значення цієї справи, розпочало організацію таких шкіл. На сторінках найбільш популярної польської газети «Dziennik Kijowski», навколо якої об'єднувалася польська громада України, з'явилася низка публікацій політичних і громадських діячів про актуальність цієї справи. Зокрема, відомий польський юрист, публіцист і ліберальний громадський діяч Євгеній Старчевський у великій передовій статі обґрунтував нагальну потребу розвитку польської освіти, закликав земляків долучатися до цієї справи і запропонував змістовну програму навчання. Він писав, що війна вимагала передусім воєнних видатків, а багато інших важливих справ залишалися поза увагою. Справа шкільництва в Україні завдяки юридичній новації від 1 липня 1914 р. про приватні школи могла б бути швидко вирішена, адже стосувалася всіх і могла на рівні громадської доброчинності об'єднати людей різних політичних переконань і орієнтацій.

Він зазначав, що польське суспільство в Україні довело за кілька років, що як і в Королівстві Польському, концентрує всі зусилля і збирає пожертви для піднесення освіти і поширення її серед народних мас. Усюди виникають освітні товариства і школи, збираються добровільні внески. Ця справа є невідкладна. Зрозуміло, що безпосередні мільярдні витрати, спричинені війною, яка ведеться на польських землях, є нічим порівняно з наслідками, які виникають з відтоку промисловості і капіталів, так необхідних краю для розвитку економіки з густотою населення в 1,5 рази більшою, ніж у Франції. Безсумнівно, що у таких умовах у Литві та Україні зібралось багато поляків, а це наклало на польське суспільство у цих теренах обов'язок, крім невідкладної матеріальної допомоги, зайнятися духовними справами і підтримати акцію у справі створення польських шкіл, пристосованих до потреб поляків на сході. Треба пам'ятати, що найбільш занедбані початкові класи, і ними треба зайнятись найперше. Народна освіта повинна бути пов'язана, наскільки це можливо, з навчанням якомусь ремеслу або фаху.

Є. Старчевський вважав, що у школах на селі разом з читанням, граматику польської і російської мови, арифметикою і природознавством, історією і географією було б бажаним навчання одного або двох ремесел, а також найпростішого освоєння техніки сільського господарства. У міських повітових школах, на його думку, можна було б разом з ремеслами виховувати економістів, механіків, торгових агентів. У більших центрах – проводити періодичні кількатижневі або кількомісячні курси з метою підготовки агрономів, механіків, бухгалтерів і торговців.

Про приватну середню освіту з польською мовою навчання треба було думати менше, оскільки її могли б компенсувати достатньою мірою спеціальні курси польської мови, географії польських земель, історії і літератури, польської технічної і фахової термінології. Такі курси коштували б недорого, але своє завдання виконали б сповна. Для реалізації цих завдань, крім благодійних коштів, потрібна також наявність компетентних осіб, які мають право навчати. Адже навчати можуть ті, хто одержав свідоцтво. Автор звертається до всіх, хто хоче присвятити себе навчанням, щоб вони якомога швидше зібрали необхідні документи і здали екзамени. У разі потреби можна створювати товариства для утримання однієї або кількох шкіл¹⁰.

Долучилася до організації польських шкіл і католицька церква. У червні 1915 р. подання до влади про дозвіл заснування парафіяльної школи при парафії Св. Александра у Києві було задоволено¹¹.

Рішення про відкриття трикласної школи було прийняте також на зібранні парафіян при костьолі Св. Миколая 2 лютого 1916 р. у клубі «Огниво». Організаційними питаннями

зайнялися Станіслав Коперницький, Октовіан Котович, доктор Міхал Петкевич, Іоакім Волошировський і Зигмунд Венцковський. Коли у червні 1915 р. було одержано дозвіл на відкриття школи, виявилася необхідною допомога громади. Костьол Св. Миколая мав дуже скромні засоби і впливи, а також значні витрати на потреби святині, тому сам утримувати школу був не в змозі. Пробошч костелу Св. Миколая ксьондз Юзеф Змігродський звернувся до польської громади по допомогу¹².

У пресі було також відзначено діяльність пані Вацлави Перетяткевич, яка з великими зусиллями одержала дозвіл на відкриття другої жіночої школи з польською мовою навчання і сімома класами. Напрямок навчального закладу повністю відповідав великому завданню надання якісної освіти польській молоді¹³.

З кінця 1914 року на території прикордонної Волинської, а далі й інших губерній України збільшилася кількість біженців. Міністерство народної освіти для навчання дітей біженців у серпні 1915 р. видало циркуляр, в якому зазначалося, що з метою надання їм можливості продовжувати навчання у підвідомчих міністерству навчальних закладах попечителям навчальних округів доручалося з'ясувати через директорів та інспекторів народних училищ та інших підвідомчих чинів кількість дітей-біженців, які потребували продовження навчання, і організувати для них з наступного навчального року заняття у приміщеннях навчальних закладів з організацією у разі необхідності другої зміни навчання.

Для дітей біженців-«іногородців» заняття мали проводитися по можливості за національностями, за навчальними програмами місцевих народних шкіл рідною мовою і законом віри. Для занять з такими учнями запрошувались або ж викликалися після зв'язку з підпорядкованим навчально-окружним начальством відповідні вчителі. Якщо серед біженців були учні середньої школи, то і вони мали бути допущені до занять в існуючих навчальних закладах, навіть понад норми комплектів або ж для них організовувалися вечірні зміни. Як винагорода для навчального персоналу із біженців, який залучався до таких занять, крім одержуваних за посадою коштів, могла надаватися грошова допомога з видатків на загальні потреби народної освіти.

Попечителям варшавського, віленського, одеського, київського навчальних округів запропоновано з'ясувати кількість і місце перебування біженців-учнів у початкових училищах, у вищих навчальних вчительських семінаріях й інститутах, як для своєчасного задоволення їх утримання, так і командировання у разі потреби в навчальні заклади, в яких відчуватиметься потреба посилення навчального персоналу¹⁴.

З початком воєнних дій у Царстві Польському та Галичині і великим потоком біженців з цих територій у жовтні 1914 р. було утворено київське відділення Петроградського Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), у більшості міст і містечок України також з'явилися його відділення. Секції цього товариства надавали різноманітну допомогу біженцям і переселенцям¹⁵.

У діяльності київського відділення ПТДЖВ активною була шкільна секція, що займалася організацією польських шкіл, інтернатів, розміщенням по приватних будинках тимчасово або постійно молоді, яка в утворених інтернатах місця не знайшла, а також прийомом пожертв на цю справу. Очолювала секцію К. Вількошевська, членами були Марія Шелінська, Антоніна Гувовська, Хелена Обертинська, Цецілія Кісельська та ін. Найбільшою перешкодою до розширення інтернатів була відсутність приміщень. Значні групи молоді не були забезпечені дахом над головою і тим самим позбавляли себе можливості повернутися до Києва і ходити до шкіл, в яких заняття розпочалися 25 серпня. Представники секції через пресу зверталися до власників будинків, які б могли віддати приміщення на навчальний рік безплатно або за найнижчу ціну¹⁶.

Секція опіки над дітьми біженців і переселенців, очолювана Г. Можджинським, до 1917 р. утворила понад 19 різного роду відділень для більш ніж 900 дітей. Серед них були такі, де крім перебування і утримування, можна було одержати навчання конкретному ремеслу, зокрема шевському, кравецькому, столярному, слюсарному та ін. Секція утворила також початкові школи в передмісті Києва Деміївці для 190 дітей і Солом'янці для 240 дітей¹⁷.

Наприкінці квітня 1915 р. у Києві поширилася відозва щодо підтримки польської молоді. У Варшаві відбулася триденна акція під девізом «Допоможи собі сам». Громадська ініціатива полягала в організації не стільки жертвовної справи милосердя, як в активних діях суспільства з підтримки польської освіти. У відозві зазначалося, що «в момент який переживає населення, прийшов час дати звіт наступним поколінням. Тоді, коли народний біль виріс понад людську міру, щоб набратися сил для національної душі, треба було вийти за межі звичайних буднів. Знаючи, що ще багато жертв принесе край і народ, треба не відступати перед їх навалюю і не залишити жодної дитини за межами школи»¹⁸.

Зі сторінок газети «Dziennik Kijowski» її головний редактор Едвард Пашковський звернувся із закликом «зміцнювати жертвну енергію і пам'ятати, що київська молодь, особливо університетська, великим відсотком походить з Королівства Польського, а шкільна молодь є чи не найбільшійшою її частиною, яка фактично позбавлена допомоги «з дому» і внаслідок величезної економічної кризи виявилася в тяжкому економічному становищі. Тому місцева каса підтримки молоді потрібна, як ніколи»¹⁹.

Про необхідність допомоги шкільній молоді висловлювалися керівники київського відділення ПТДЖВ. Потреби польської київської молоді не можуть трактуватися як другорядні. Цей напрямок мав привертати таку саму увагу, як і інші, а в певних моментах, не заступаючи найголовніших потреб, бути домінуючим. «Молодь знаходиться в становищі набагато гіршому, ніж це було перед війною, – наголошувалося у заклику. – Справа внесків київського комітету мала би бути справою якнайширшою, бо має величезної ваги моральний чинник: зміцнення внутрішньої єдності, тих зв'язків, що поєднують два покоління, які завжди мусять бути разом»²⁰.

З ініціативи членів студентської організації «Полонії» при київському відділі ПТДЖВ виникла Академічна секція, яка займалася наданням допомоги студентській молоді у пошуку роботи, оплаті за наступні роки навчання, виділенням матеріальної допомоги найбільшійшим, утриманням інтернатів, дешевих їдалень. Перше завдання, яке виконувала ця секція, стосувалося реєстрації польської академічної молоді, прибулої до Києва. Секція зареєструвала 800 студентів з близько тисячі як місцевих, так і прибулих з територій, зайнятих військами центральних країн. Частина з них виїхала у провінції, частина мобілізована до війська, хтось тільки проїздом був у Києві. Серед записаних 200, напевне, були студентами-вигнанцями у Києві. Їхнє матеріальне становище було критичне, оскільки у переважній більшості вони мали самостійно утримувати себе і одночасно навчатись. Особливу увагу суспільство надавало тим студентам, яким залишився рік чи два до закінчення навчання. Секцією на це виділялось 5250 руб. і на матеріальну допомогу 1600 руб. У студентському гуртожитку була облаштована дешева їдальня, в якій обіди і вечері коштували 45–50 коп. Щоденно їдальня видавала 150 обідів і 50 вечерь, а її утримання обходилося 750 руб. щомісячно²¹.

Перед початком нового навчального року у вересні 1916 р. на сторінках польської преси було підбито певні підсумки у розвитку шкільної справи. У «Dziennik Kijowski» була розміщена стаття під назвою «До мети» за підписом «Новус», в якій зазначалося, що польські школи у Києві почали другий рік існування з веселим і сумним настроєм. Сумним через те, що зменшились урядові кошти на діяльність комітетам допомоги жертвам, що постраждали від війни, радісним, тому що суспільство Київщини і Русі з подвоєною матеріальною і моральною силою вийшло з девізом: «Польські школи будуть існувати». Відбувалося

своєрідне змагання у внесенні пожертв на освітню справу. Хтось вносив 100 руб. щомісячно, хтось одноразово 10–12 тис. руб. Були й такі, хто відмовлявся від квітів і вінків на трунах на похоронах рідних і близьких, щоб здати зекономлені кошти на школу.

Побутувала думка, що працю вчителів треба оплачувати достойно, щоб вони не думали про інші заробітки, не приходили змучені і знесилені до праці і не несли таких настроїв дітям. Найближчими творцями душ своїх дітей є батьки, справа вчителів тільки поправити, покращити те, що вже зроблено²².

Водночас у вересні 1916 р., після двох років дозволу на існування приватних шкіл, Міністерство народної освіти видало циркуляр про проведення ревізії середніх міських навчальних закладів, оскільки до Міністерства надійшли повідомлення про те, що приватні школи, користуючись правами державних, зловживають своїм становищем і допомагають учням уникати воєнної служби²³.

Складна фінансова й економічна ситуація змусила російський уряд зменшити фінансування громадських організацій, які займалися допомогою біженцям і постраждалим від війни. У вересні 1916 р. у Київській окружній раді відбулася нарада представників польських організацій, які надавали допомогу жертвам війни. До Київського району для надання допомоги входили 5 губерній: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська. На нараді повідомлялося, що для Київського району затверджено лише бюджети для Київської і Волинської губерній, решта губерній коштів не одержали. В ході дискусії навколо питання організації шкіл і притулків було вирішено, що єдиним виходом з цього становища є збирання пожертв у громадянства.

Було відзначено, що польська молодь є майбутнім свого народу і дороговказом для суспільства й не можна собі дозволити закрити жодної школи чи притулку. Результати внесків на київські школи у вересні 1916 р. переконали, що громадськість розуміє важливість цього питання. Було наголошено, що рятувати треба не тільки київські школи, а й провінційні вогники польської освіти і виховання. Одноставно було прийнято постанову підтримувати польську освіту у Київському районі, в якому перебувало 13 тис. польської молоді – жертв війни, коштом польського суспільства²⁴.

Активними у справі організації польської освіти були відділення ПТДЖВ у Харкові та Одесі. Кількість поляків, зареєстрованих у центрі надання допомоги біженцям, у вересні 1916 р. у Харкові складала 8 тис. осіб. Тут функціонували 7 початкових шкіл для 500 учнів. Ще 300 учнів чекали на відкриття нових шкіл. Середню освіту надавала польська реальна школа, яку відвідували 250 учнів²⁵.

З розумінням громадянської відповідальності підійшли до організації школи в Одесі. Виразником позиції польської громади щодо організації польського шкільництва виступив популярний публіцист М. Рудницький у газеті «Tygodnik Odeski». Він наводить слова відомого польського діяча Тадеуша Чацького, які той сказав, коли розпочинав створення Кременецького ліцею: «Шкільну справу можна організувати на двох речах: на громадянському почутті і публічній жертвовності. Найважливішими чинниками у житті народу є самопізнання, почуття національної самостійності у братерському співжитті з усіма народами. Для цього необхідно здійснювати національне виховання і тоді національним стає шкільництво, що відповідає потребам народу. Завдання ж школи у планах, завданнях, методах організації шкільної системи повинно узгоджуватись з усім життям, думками, ідеями громадянства. Ідеалом освіти має бути створення людини зразкової у розумінні пануючих поглядів, корисних для суспільства. Майбутнього громадянина краю створюють не мертва літера інструкції, не шаблон і рутину у навчанні, а висока ідея і дух навчання»²⁶. З початком нового навчального року в Одесі почала діяти польська початкова школа, її освячення відбулось 8 грудня 1915 р.²⁷

Таким чином, справа організації і розвитку польської освіти в Україні в роки Першої світової війни була однією з найважливіших у діяльності польського суспільства. Використовуючи право на можливість створення приватних шкіл з рідною мовою навчання, надане державою напередодні війни, у містах, де польські громади були численними і проводили активну громадську діяльність, почали створюватися польські школи. З кінця 1914 р. починають з'являтися великі групи біженців з Царства Польського і Галичини, які значно збільшили кількість польського населення у містах і селах. Опікуватися земляками почали створені громадські організації з надання допомоги полякам, які постраждали у війні. Одним із напрямків діяльності таких комітетів стала турбота про дітей, створення притулків-шкіл, початкових, середніх і професійних шкіл для молоді. Функціонування таких освітніх закладів відбувалося за рахунок бюджетних коштів, які виділялися на діяльність комітетів допомоги полякам, жертвам війни, а також благодійних коштів місцевого населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ *Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920.* – Lublin, 2009. – 620 s.; *Лісевич І. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в II пол. XIX – I пол. XX ст.* – К., 1993. – 210 с.; *Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст.* – К., 2007. – 508 с.
- ² *Лісевич І. Вказ. праця.* – С. 9.
- ³ *Najecz-Dobrowolski M. Polski lud a kresy wschodnie.* – Kijyw, 1917. – S. 6.
- ⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 26. – Арк. 8.
- ⁵ Там само. – Ф. 442. – Оп. 821. – Спр. 291. – Арк. 49–53.
- ⁶ Там само. – Оп. 815. – Спр. 498. – Арк. 1–53.
- ⁷ Там само. – Оп. 820. – Спр. 173. – Арк. 1–8.
- ⁸ Там само. – Оп. 818. – Спр. 104. – Арк. 1–24.
- ⁹ *Лісевич І. Вказ. праця.* – С. 10.
- ¹⁰ *Dziennik Kijowski.* – 1915. – Nr. 76. – S. 3.
- ¹¹ *Ibid.* – 1915. – Nr. 149. – S. 2.
- ¹² *Ibid.* – 1916. – Nr. 232. – S. 3.
- ¹³ *Ibid.* – 1916. – Nr. 244. – S. 2.
- ¹⁴ *Наша Вольнь.* – 1916. – № 216. – S. 2.
- ¹⁵ *Korzeniowski M. Op. cit.* – S. 89.
- ¹⁶ *Dziennik Kijowski.* – 1916. – Nr. 244. – S. 4.
- ¹⁷ *Korzeniowski M. Op. cit.* – S. 95.
- ¹⁸ *Dziennik Kijowski.* – 1915. – Nr. 111. – S. 2.
- ¹⁹ *Ibid.*
- ²⁰ *Ibid.* – 1915. – Nr. 113. – S. 1.
- ²¹ *Korzeniowski M. Op. cit.* – S. 96.
- ²² *Dziennik Kijowski.* – 1916. – Nr. 246. – S. 3.
- ²³ *Ibid.* – 1916. – Nr. 257. – S. 3.
- ²⁴ *Ibid.* – 1916. – Nr. 260. – S. 2.
- ²⁵ *Tygodnik Odeski.* – 1915. – Nr. 6. – S. 14.
- ²⁶ *Ibid.* – 1915. – Nr. 2. – S. 7.
- ²⁷ *Ibid.* – 1915. – Nr. 7. – S. 8.